APORTUL BISERICII ORTODOXE ÎN PROCESUL PRIVIND INCLUZIUNEA RELIGIOASĂ ȘI SOCIALĂ A ROMILOR DIN SPAȚIUL GEOGRAFIC ROMÂNESC

Marius CĂLDĂRARU*

Abstract: *The contribution of the Orthodox Church during the religious and social inclusion process of the Gypsy people from the Romanian geographical space*¹. This study is necessary for a better understanding of religious and social inclusion of Gypsy people from Romania, by The Romanian Orthodox Church. The study completes the picture of historical events to which the Gypsies participated. In other words, the study is important because it shows us that the Church is not guilty for the Gypsy slavery in Moldova and Ungro Vlahia, although it does not infirm the research findings of previous historians, but it speaks us about some events which they have not considered important. We know about Saint Antim Ivireanu who took care of Gypsy people. We find out about his concern for the Gypsies from the indications that he gave to the monks of the monastery he founded. Also, the Patriarch Miron Cristea showed a lot of interest in bringing the Gypsies to the Church. The Patriarch was the godfather for one or more gypsy children and he delegated more gypsy missionaries. This missionary activity was continued, after the fall of Communism, by Archbishop Varsanufie, which founded in his diocese an office of catechesis the Gypsies and ordained gypsy priests for this mission. The Romanian Orthodox Church ordained gypsy priests immediately after the abolition of slavery, which took place in 1856, and this reality shows us that the Church purposed the religious and social inclusion of gypsies from Romania.

* PhD Student, Faculty of Orthodox Theology „Justinian Patriarch”, at University of Bucharest, Bucharest, Romania.

¹ Studiu redactat sub îndrumarea Pr. Conf. Univ. Dr. Radu Petre Mureșan, care și-a exprimat acordul pentru publicare.

Keywords: *gypsy, origin, pastoral, religious and social inclusion, gypsy priests.*

Introducere

Cercetarea noastră are menirea de a contrazice părerea greșit conturată despre incluziunea religioasă și socială a romilor, privind o așa-zisă lipsă de reacție a Bisericii față de nevoile spirituale ale acestora, și întregește, fără a ascunde realitatea sclaviei și a atrocităților din Transnistria anului 1942, imaginea evenimentelor istorice românești la care au luat parte și romii. În cadrul studiului este succint abordată obârșia lor, sunt evidențiate primele atestări documentare ale romilor² în teritoriile locuite de români și situația juridică a acestora. Folosind informațiile existente în publicația *Glasul Romilor*, în *Apostolul* și în unele documente, vom face cunoscută implicarea Bisericii în procesul emancipării minoritarilor romi, vom aduce informațiile necesare pentru a înțelege că Biserica Ortodoxă a fost preocupată de pastorația lor, că a existat un proiect pastoral, inițiat de Patriarhul Miron Cristea, care a ținut cont de ethosul acestora.

Vom încheia arătând că, prin câțiva ierarhi, după căderea sistemului comunist, Biserica Ortodoxă își regăsește preocuparea pastoral misionară față de nevoile spirituale ale romilor.

1. Despre obârșie, primele atestări documentare în spațiul geografic românesc și primele hirotoniri de romi

În stabilirea originii romilor au circulat două teorii: cea mai veche a susținut ideea originii egiptene; a doua părere, susținută cu argumente lingvistice și semantice de preotul Istvan Vali, la mijlocul sec. al XVIII-lea, probează ideea originii indiene, teză susținută ulterior cu argumente extinse de istoricul german Grellmann³, dar și de alți 'țigantologi', precum: Miklosich, Poissonier, Batllard, Ascoli, Kogălniceanu, Barbu

² Prefer scrierea fără dublarea consoanei r, întrucât nu împărtășesc convingerile celor mai mulți dintre romii intelectuali din România. Aceștia au atitudine anticlericală și sunt corecți din punct de vedere politic.

³ Lucian CHERATĂ, *Istoria Țiganilor. Origine, specific, limbă*, București, Edit. Z, 1994, p. 20. Cf. și Gheorghe SARĂU, *Rromii, India și limba rromani*, București, Edit. Kriterion, 1998, p. 21, 38-40.

Constantinescu și alții⁴. Aceștia li s-au alăturat: A. Fraser⁵, D. M. Crowe⁶, D. Nelson⁷, Y. Matras⁸ etc.

În spațiul românesc, romii sunt pentru prima dată consemnați în Țara Românească în anul 1385, într-un act de donație întocmit de voievodul Dan I (1383-1386) Mănăstirii Tismana. Domnitorul adaugă alte bunuri materiale celor pe care părintele său – Radu I (1377-1383), le acordase Mănăstirii Tismana, între care și 40 de sălașe de țigani⁹.

În Moldova, romii sunt consemnați în anul 1428, când Alexandru cel Bun (1400-1432) dăruiește mănăstirii Bistrița țigani și tătari¹⁰, iar în Transilvania de un document din anul 1511, rezumat în slavonă al originalului latinesc emis de Mircea cel Bătrân (care a stăpânit Țara Făgărașului între anii 1390-1406), și în care se precizează că 17 țigani corturari sunt stăpâniți acum de boierul Costea, din Țara Făgărașului¹¹.

Din cele evidențiate, desprindem ideea conform căreia în Moldova și Muntenia, situația fiind oarecum diferită în Transilvania¹², romii au fost robi, realitate validată și de mitropolitul Antim Ivireanul. Acesta face

⁴ *Ibidem*, p. 21.

⁵ Angus FRASER, *Țigani, originile, migrația și prezența lor în Europa*, trad. Dan Șerban SAVA, Ed. a II-a, București, Edit. Humanitas, 2008, p. 41.

⁶ David M. CROWE, *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, Second Edition, New York, Palgrave Macmillan, 2007, p. XVII.

⁷ Dean NELSON, *European Roma descended from Indian „untouchables”, genetic study shows*, disponibil la <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/9719058/European-Roma-descended-from-Indian-untouchables-genetic-study-shows.HTML> (accesat la 15.12.2018).

⁸ Yaron MATRAS, *The Romani Gypsies*, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 2015, p. 83.

⁹ Petre PETCUȚ, *Rromii din România. Documente*, Vol. I, Cluj-Napoca, Edit. Kriterion și Edit. Institutului Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2009, p. 62-63.

¹⁰ Mirel BĂNICĂ, *Bafta, Devla și Haramul. Studii despre cultura și religia romilor*, București, Edit. Polirom, 2019, p. 68.

¹¹ Gabriel SALA, *Neamul Țiganilor gabori. Istorie, mentalități, tradiții*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 2007, p. 11.

¹² Cei mai mulți dintre romii transilvăneni s-au aflat sub protecția coroanei și au avut o situație juridică diferită în raport cu cei care au trăit în celelalte două Principate. Vezi Viorel ACHIM, *The Roma in Romanian History*, trad. în engleză de Richard DAVIES, New York, Edit. Central European University Press, 2004, p. 42. Cf. și Vasile IONESCU, *Sclavia Rromilor. Legislația sclaviei în Țările Române*, f. 1., Edit. Artes, 2012, p. 16.

următoarea precizare: „Cercetarea pentru grija sufletelor să se facă și la țigani și la țigănci și la copiii lor ce vor avea. Osândă de nu-i vor cerceta la vreme. Sunt și ei botezați în numele Sfintei Troițe și sunt creștini ca și noi”¹³. Cu alte cuvinte, romii din Țara Românească erau, la începutul sec. al XVIII-lea, botezați, iar Biserica le-a purtat de grijă.

Grija pe care Biserica a purtat-o acestora este mult mai clar vădită după înlăturarea sclaviei romilor (1856), când BOR s-a implicat în pastorația directă a acestora. Dimitrie Dan vorbește despre doi clerici romi bucovineni, unul care era în viață în anul 1892 și altul care murise în anul 1872¹⁴, informații care pot data hirotonia acestora la puțină vreme după anul 1856.

2. Patriarhul Miron Cristea și pastorația romilor

Ziarul *Glasul Romilor* (1934-1941) certifică implicarea BOR și a Patriarhului Miron Cristea în procesul despre care vorbim. Contrar afirmației istoricului rom Petre Petcuț¹⁵, noi considerăm că BOR nu este vinovată de existența instituției sclaviei, care, în pofida faptului că au existat în sânul ei reprezentanți care nu au urmat scopului ei, a vizat binele duhovnicesc și social al romilor, mai ales după anul 1856. Implicarea instituțională a BOR în integrarea romilor și în împlinirea nevoilor sufletești ale acestora poate fi observată din presa vremii. Astfel, publicația *Glasul Romilor* (în continuare *GR*) și unele documente oficiale atestă această contribuție.

Prima Asociație, care a vizat și incluziunea religioasă a romilor români, a fost înființată de G. A. Lăzărescu. Aceasta, conform *Notei informative a Direcției Generale de Poliție*, din 7.10.1933, a fost pusă sub protecția Patriarhului¹⁶. Lăzărescu afirmă că Patriarhul și Consiliul

¹³ Sfântul Antim IVIREANUL, *Învățătura pentru așezămintele cinstitei mănăstiri a Tuturor Șfinților*, manuscrisul nr. 2014, f. 12 [în Biblioteca Academiei Române].

¹⁴ Dan DIMITRIE, *Țiganii din Bucovina*, Cernăuți, Tipo - și Litografia concesionată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1892, p. 32.

¹⁵ Petre PETCUȚ, *Romii: Sclavie și libertate. Constituirea și emanciparea unei noi categorii etnice și sociale la Nord de Dunăre 1370-1914*, (ediție electronică), București, Edit. Centrul Național de Cultură al Rromilor, 2015, p. 36.

¹⁶ Lucian NĂSTASĂ/Andrea VARGA (eds.), „Minorități Etnoculturale, Mărturii Documentare. Țiganii din România (1919-1944)” în Lucian NĂSTASĂ (coord.), *Cercetare realizată în*

Central Bisericesc îl consideră pe el misionar pentru romi¹⁷, fapt dovedit și de corespondența pe care a purtat-o cu Arhiepiscopia Bucureștilor¹⁸. După demisia acestuia (1934), florarii Gh. Niculescu și Nicolae Niculescu au făcut demersurile necesare recunoașterii Asociației de către Stat¹⁹. Din Statutul Asociației, art. 51, aflăm că Patriarhul a fost ales în unanimitate ca președinte de onoare²⁰. Între ținutele Asociației, care au vizat educația romilor, binele duhovnicesc și pe cel material, a fost și îndemnul la supunere față de rege și Biserică²¹.

În primul număr al publicației *GR* este reprodusă o fotografie de grup în care sunt Patriarhul Miron, primarul Gh. Manolescu, prefectul D. Sfetescu, frații Niculescu și alți clerici ai vremii, cum sunt protoiereul Vasilescu și protosinghelul Teofil Ionescu, responsabilul Asociației Misionare „Patriarhul Miron”²². În textul de sub fotografie, romii mulțumesc Patriarhului pentru prezența în mijlocul lor și consideră evenimentul unul istoric pentru neamul lor. Conform articolului, Patriarhul a fost unul dintre nașii celor 100 de romi nomazi²³.

Debutul publicației ne descoperă că scopul înființării *Uniunii Generale a Romilor din România* a fost împletirea incluziunii religioase cu cea socială. Implicarea Patriarhului și a primarului Manolescu, care a promis că are să-i pună pe cei botezați în posesia unor loturi de pământ²⁴, demonstrează această preocupare. De asemenea, acțiunile de caritate ale romilor (balurile organizate pentru strângerea de fonduri²⁵, alimentele

cadrul proiectului „Documente privind politicile față de minorități”, finanțat de Fundația pentru o Societate Deschisă, Vol. II, Cluj-Napoca, Edit. Centrului de Resurse pentru Diversitatea Etnoculturală, 2001, p. 107.

¹⁷ *Ibidem*, p. 108.

¹⁸ ARHIVA ARHIEPISCOPIEI BUCUREȘTILOR, *Dosar corespondență cu Uniunea Romilor*, 1934.

¹⁹ ARHIVELE NAȚIONALE (Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale), *Sentința nr. 117/1934 dată de Tribunalul Ilfov. Secția I-a Civilă Corecțională*.

²⁰ Lucian NĂSTASĂ/Andrea VARGA (eds.), „Minorități Etnoculturale, Mărturii Documentare. Țigani din România (1919-1944)”, p. 147.

²¹ SECRETARIATUL GENERAL, „Apel către toți romii din țară”, în *Glasul Romilor*, 3/1937, p. 2.

²² T. DELACRAINICI, „Adunarea Generală a Frăției misionare ortodoxe Patriarhul Miron” în *Cuvânt Bun*, 13-14/1936, p. 1-4.

²³ UNIUNEA GENERALĂ A ROMILOR din ROMÂNIA, în *Glasul Romilor*, 1/1934, p. 1. Cf. și CRONICAR, „Botezul a o sută de romi la Ploiești”, în *Apostolul*, 20/1934, p. 355-356.

²⁴ REDACȚIA, în *Glasul Romilor*, 1/1934, p. 3.

²⁵ REDACȚIA, „Balul Asociației”, în *Glasul Romilor*, 12/1939, p. 4.

dăruite²⁶, ajutoarele distribuite de Crăciun²⁷ și de Înviere, în curtea Bisericii²⁸) confirmă prezența activităților liturgice și misionar-pastorale.

Misionarii romi, conform ziarului *GR*, au respectat indicațiile statutare. Consecința acestei misiuni: 324 de copii botezați în Comuna Tinca (Bihor); în Turnu Severin au fost săvârșite 20 de botezuri și 50 de cununii. Slujbele au fost săvârșite de Episcopul Vartolomeu al Râmnicului; în Bărbulești au avut loc 100 de cununii, nașii au fost ministrul Aurelian Pentoiul cu soția și prefectul județului cu soția; în Timiș au fost cununate 50 de perechi, eveniment la care a luat parte Ministrul Educației Naționale C. Angelescu, fostul Ministru interimar al cultelor²⁹; în Satul Mare au avut loc 100 de cununii; tot în Turnu Severin au avut loc 45 de botezuri și 150 de cununii, iar nașii acestora au fost ministrul R. Franasovici și soția³⁰; în Giurgiu au fost botezați 80 de romi, eveniment la care a participat și Patriarhul³¹. Ținând cont de rezultatele activității misionare, Redacția *GR* informa în 1940: „Nu a rămas cătun necercetat, nici un sălaș, în care copiii să nu fie creștinați și adaptați religiunii noastre ortodoxe”³².

Schimbările politice survenite în Europa în ajunul celui de-Al Doilea Război Mondial, alături de evenimente interne, cum sunt moartea patriarhului (1939), care a fost marcată cu multă reverență, respect și recunoștință de către publicația romă³³, înlăturarea din scaun a regelui și instaurarea regimului totalitarist (1940), au contribuit la schimbarea opiniei publice față de romi. Aceștia erau considerați needucați, răufăcători, că fac prea mulți copii etc. Într-un articol publicat în *GR*, Gh.

²⁶ P. DUMITRESCU, „Opera de ajutorare”, în *Glasul Romilor*, 12/1939, p. 4.

²⁷ Radu G. RADU, „Ajutoarele distribuite de Sfintele Paști și Crăciun, Familiilor și copiilor romi din Capitală, pe anul 1939”, în *Glasul Romilor*, 14/1940, p. 2.

²⁸ V. BULGARU, „Paștile copiilor săraci ai Asociației noastre”, în *Glasul Romilor*, 14/1940, p. 4.

²⁹ Pr. P. PARTENIE, „D-l Ministru Dr. Angelescu și revendicările clerului”, în *Viitorul*, 10/1936, p. 2-3.

³⁰ INFORMAȚIUNI, „Serbarea de la Turnu Severin”, în *Glasul Romilor*, 7-8/1937, p. 4.

³¹ “Botezul romilor mahomedani și cununarea a 300 de perechi la Giurgiu”, în *Apostolul*, 21/1935, p. 328-329.

³² REDACȚIA, „Muncă, Pricepere și Gospodărie”, în *Glasul Romilor*, 14/1940, p. 1.

³³ Neacșu RADU, „I.P.S.S. Patriarhul Miron Cristea”, în *Glasul Romilor*, 12/1939, p. 2.

Niculescu încearcă să îi liniștească pe cititorii care se simțeau amenințați de natalitatea crescândă a romilor, arătând că moartea infantilă diminuează creșterea numărului lor³⁴. Poate că această opinie publică a determinat și deportarea dictată de mareșalul Antonescu. În cadrul procesului său, acesta justifica deportarea acestora în Transnistria (1942) prin faptul că astfel au fost feriți de mânia orășenilor care, fiind terorizați de bande de țigani jefuitori și uneori ucigași, au cerut împușcarea lor³⁵.

Rămânând fidelă direcțiilor avute, publicația își încetează activitatea în anul 1941. În ultimul număr al ziarului găsim informații și despre numărul romilor din țară; acesta se situa la începutul anului 1941 la 700.000 – 800.000³⁶.

3. Pastorația romilor după înlăturarea comunismului (1989)

După anul 1989, activitatea pastorală a BOR este o altă dovadă a preocupării Bisericii pentru binele romilor. Cu ocazia împlinirii a 153 de ani de la dezrobire, PS Varsanufie Prahoveanu l-a hirotonit pe romul Daniel Ganga (20 februarie 2009), „primul preot de origine romă” în Arhiepiscopia Bucureștilor.

Deși Presfințitul Varsanufie nu a fost primul care după evenimentele din anul 1989 a hirotonit preoți pentru comunitățile rome, a fost întâiul care a înființat un birou special, condus de preotul Daniel Ganga, cu scopul de a-i apropia pe romi de Biserică³⁷. Odată ales în scaunul de arhiepiscop al Râmnicului (2014³⁸), Presfințitul a înființat și aici un birou de catehizare și a inițiat mai multe proiecte care au ținut incluziunea religioasă și socială a romilor³⁹.

³⁴ G. NICULESCU, „Rasismul și Romii”, în *Glasul Romilor*, 1/1941, p. 3.

³⁵ *Procesul Mareșalului Antonescu - Documente*, ediție prefatăată și îngrijită de Marcel Dumitru CIURCĂ, București, Edit. Saeculum I.O. și Europa Nova, 1995, p. 176.

³⁶ REDACȚIA, „Din istoricul Romilor”, în *Glasul Romilor*, 1/1941, p. 4.

³⁷ ZIARE.com, *Primul preot rom și-a pus patrafirul și își începe cariera în Ferentari*, disponibil la <http://www.ziare.com/stiri/frauda/primul-preot-rom-si-a-pus-patrafirul-si-isi-incepe-cariera-in-ferentari-681874> (accesat la 27.04.2019).

³⁸ Pr. Dorin Nifon IANCU, *IPS Varsanufie, la un an de la întronizare*, disponibil la <http://ziarullumina.ro/ips-varsanufie-la-un-an-de-la-intronizare-102619.html> (accesat la 3.03.2019).

³⁹ BIROUL de CATEHIZARE a ROMILOR, disponibil la <http://arhiepiscopiaramniciului.ro/biroul-de-catehizare-romilor/sfanta-liturgie-ortodoxa-limba-rromani> (accesat la 3.03.2019).

Arhiepiscopul Alba Iuliei, Andrei Andreicuț, actualul Mitropolit al Clujului, Maramureșului și Sălajului, după o încercare semi-eșuată în anul 1996⁴⁰, reușește să hirotonească un preot pentru comunitatea romă din Sebeș-Alba în anul 2005, în persoana lui Alin Călin Matei. Cu ajutorul arhiepiscopiei a fost cumpărată o casă și amenajată aici o capelă în care este săvârșită Sfânta Liturghie pentru comunitatea romă. Ideea unei Biserici a romilor în Sebeș este consolidată după hirotonirea celui de-al doilea preot aici, în persoana lui Vasile Frățilă⁴¹.

Arătând reale și insistente preocupări pentru incluziunea pastorală și liturgică a romilor, după mutarea sa în scaunul de Mitropolit al Clujului, arhiepiscopul Andrei oferă comunității romilor din municipiul Turda biserica Sf. Ioan Botezătorul, pentru a împlini nevoile spirituale ale romilor din cartierul Turda-fabrici⁴². Așadar, Marin Trandafir Roz, care este primul preot rom din eparhia Clujului, are misiunea de a deservi comunitățile rome aflate în municipiile Turda și Câmpia Turzii. În plus, slujba, care a fost săvârșită în ziua de 8 aprilie, Ziua Internațională a Romilor, a fost bilingvă. Cu această ocazie, mitropolitul Andrei a săvârșit și un parastas pentru romii care au fost uciși în lagărele de concentrare naziste și în Transnistria⁴³.

Concluzii

Biserica Ortodoxă Română a avut în vedere incluziunea religioasă și, după înlăturarea sclaviei, pe cea socială a romilor din România.

⁴⁰ Deși hirotonit de arhiepiscopul Andrei pentru comunitatea romilor din Sebeș – Alba, tânărul Mihai Ciurar nu a fost acceptat de aceștia, experiența nefericită făcându-l chiar să se distanțeze de etnia romă, schimbându-și numele în Dumitrescu (cf. *Condica hirotoniilor din Eparhia Alba Iulia*, poziția 205/1996).

⁴¹ Informațiile cu privire la inițiativele arhiepiscopului Andrei Andreicuț în Eparhia Alba ne-au fost furnizate de către pr. Dumitru A. Vanca, secretar eparhial în acea perioadă.

⁴² IPS Andrei a fost preotul acestei Biserici în perioada 1978-1985, el a cunoscut destul de bine comunitatea romă de aici. De asemenea, Arhiepiscopia are în derulare 50 de proiecte și programe sociale pentru romi. Vezi Anghel GHEORGHE, *Mitropolitul Andrei a oficiat Sfânta Liturghie în limbile română și romani pentru comunitatea din Turda-Fabrici*, disponibil la <https://basilica.ro/mitropolitul-andrei-a-oficiat-sfanta-liturghie-in-limbile-romana-si-romani-pentru-comunitatea-din-turda-fabrici/> (accesat la 16.04.2019).

⁴³ COTIDIANUL, Premieră: *Slujbă în limbile română și romani, oficiată de Mitropolit*, disponibil la <https://www.cotidianul.ro/premiera-slujba-in-limbile-romana-si-romani-oficiata-de-mitropolit/> (accesat la 16.04.2019).

Exemplele aduse ne certifică afirmația, însă nădăjduim să putem ajunge și la alte informații similare, de folos pentru a extinde cercetările noastre în vederea unei analize pertinente a perioadei începuturilor (1385-1856), dar mai ales a celei contemporane.

Sclavia rămâne un fenomen social și istoric, un accident moral nefiresc al manifestării umane, care încă există sub alte forme. În pofida faptului că au fost puțini clerici care și-au arătat public nemulțumirea față de această nefirească stare socială, unul dintre aceștia fiind arhimandritul Eufrosin Poteca, au existat și există reprezentanți ai Bisericii care au fost preocupați de binele duhovnicesc și social al romilor. Astfel, grija exprimată de Sfântul Mitropolit Antim Ivireanul a fost concretizată la jumătatea secolului al XIX-lea prin hirotonirea unor preoți de etnie romă, iar în anii '30 acțiunile concrete și pragmatice inițiate și susținute de patriarhul Miron Cristea au fost dătătoare de speranță. Stagnând în perioada sistemului comunist, misiunea Bisericii Ortodoxe printre romi, care este dătătoare de speranță, a fost reluată prin grija și la inițiativa unor ierarhi cum sunt Varsanufie și Andreicuț.

Referințe bibliografice:

1. ACHIM, Viorel, *The Roma in Romanian History*, trad. în engleză de Richard Davies, New York, Edit. Central European University Press, 2004;
2. ANGHEL, Gheorghe, *Mitropolitul Andrei a oficiat Sfânta Liturghie în limbile română și romani pentru comunitatea din Turda-Fabrici*, disponibil la <https://basilica.ro/mitropolitul-andrei-a-oficiat-sfanta-liturghie-in-limbile-romana-si-romani-pentru-comunitatea-din-turda-fabrici/> (accesat la 16.04.2019);
3. ARHIEPISCOPIA RÂMNICULUI, BIROUL de CATEHIZARE a ROMILOR, disponibil la <http://arhiepiscopiaramnicului.ro/biroul-de-catehizare-romilor-0> (accesat la 3.03.2019);
4. ARHIVA ARHIEPISCOPIEI BUCUREȘTILOI, *Dosar corespondență cu Uniunea Romilor*, 1934;
5. ARHIVELE NAȚIONALE (Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale) Sentința nr. 117/1934 dată de Tribunalul Ilfov. Secția I-a Civilă Corecțională;
6. BĂNICĂ, Mirel, *Bafta, Devla și Haramul. Studii despre cultura și religia romilor*, București, Edit. Polirom, 2019;

7. CHERATĂ, Lucian, *Istoria Țiganilor. Origine, specific, limbă*, București, Edit. Z, 1994;
8. Colecția periodicalului *Glusul Romilor* (1934-1941);
9. COTIDIANUL, Premieră: *Slujbă în limbile română și romani, oficiată de Mitropolit*, disponibil la <https://www.cotidianul.ro/premiera-slujba-in-limbile-romana-si-romani-oficiata-de-mitropolit/> (accesat la 16.04.2019);
10. CRONICAR, „Botezul a o sută de romi la Ploiești”, în *Apostolul*, 20/1934, p. 355-356;
11. CRONICAR, „Botezul romilor mahomedani și cununarea a 300 de perechi la Giurgiu”, în *Apostolul*, 21/1935, p. 328-329;
12. CROWE, M. David, *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, Second Edition, New York, Palgrave Macmillan, 2007;
13. NELSON, Dean, *European Roma descended from Indian „untouchables”*, disponibil la <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/9719058/European-Roma-descended-from-Indian-untouchables-genetic-study-shows.HTML> (accesat la 15.03.2018);
14. DELACRAINICI, T., „Adunarea Generală a Frăției misionare ortodoxe Patriarhul Miron”, în *Cuvânt Bun*, 13-14/1936, p. 1-4;
15. DAN, Dimitrie, *Țiganii din Bucovina*, Cernăuți, Tipo - și Litografia concesionată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1892;
16. IANCU, Dorin Nifon, *IPS Varsanufie, la un an de la întronizare*, disponibil la <http://ziarullumina.ro/ips-varsanufie-la-un-an-de-la-intronizare-102619.html> (accesat la 3.03.2019);
17. FRASER, Angus, *Țiganii, originile, migrația și prezența lor în Europa*, Ed. a II-a, București, Edit. Humanitas, 2008;
18. IONESCU, Vasile, *Sclavia Rromilor. Legislația sclaviei în Țările Române*, f. I., Edit. Artes, 2012;
19. MATRAS, Yaron, *The Romani Gypsies, Massachusetts*, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 2015;
20. NĂSTASĂ, Lucian/VARGA, Andrea (eds.), „Minorități Etnoculturale, Mărturii Documentare. Țiganii din România (1919-1944)”, în Lucian Năstasă (coord.) *Cercetare realizată în cadrul proiectului „Documente privind politicile față de minorități”, finanțat de Fundația pentru o Societatea Deschisă*, Vol. II, Cluj-Napoca, Edit. Centrului de Resurse pentru Diversitatea Etnoculturală, 2001;
21. PARTENIE, P., „D-I Ministru Dr. Angelescu și revendicările clerului”, în *Viitorul*, 10/1936, p. 2-3;
22. PETCUȚ, Petre, *Romii: Sclavie și libertate. Constituirea și emanciparea unei noi categorii etnice și sociale la Nord de Dunăre*

- 1370-1914 (ediție electronică), București, Edit. Centrul Național de Cultură al Rromilor, 2015;
23. PETCUȚ, Petre, *Rromii din România. Documente*, Vol. I, Cluj-Napoca, Edit. Kriterion și Edit. Institutului Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2009, p. 62-63;
24. *Procesul Mareșalului Antonescu - Documente*, ediție prefătată și îngrijită de Marcel Dumitru CIURCĂ, București, Edit. Saeculum I.O. și Europa Nova, 1995;
25. SALA, Gabriel, *Neamul Țiganilor gabori. Istorie, mentalități, tradiții*, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 2007;
26. SARĂU, Gheorghe, *Rromii, India și limba rromani*, București, Edit. Kriterion, 1998;
27. Sfântul ANTIM IVIREANUL, *Învățătura pentru așezămintele cinstitei mănăstiri a Tuturor Sfinților*, manuscrisul nr. 2014, f. 12 [în Biblioteca Academiei Române];
28. ZIARE.com, *Primul preot rom și-a pus patrafirul și își începe cariera în Ferentari*, disponibil la <http://www.ziare.com/stiri/frauda/primul-preot-rrom-si-a-pus-patrafirul-si-isi-incepe-cariera-in-ferentari-681874> (accesat la 27.04.2019).